

NOVA SPOZNANJA O PTUJSKI ZBIRKI GLASBIL

DARJA KOTER

Pokrajinski muzej Ptuj že skoraj celo stoletje hrani zbirko glasbil, ki je k nam priomala v letu 1896, ko jo je lastnik profesor Franc Ferik podaril ptujskim muzealcem. Žal je dokumentacija o njegovem fondu instrumentov izgubljena, zato nam na številna vprašanja deloma odgovarja le Felsnerjev popis eksponatov iz leta 1902, vendar se zaradi številnih pomanjkljivosti nanj ne moremo sklicevati. Dokumentacija prof. Ferika je prav gotovo vsebovala podatke o tem, od kod so instrumenti, njihov opis, funkcijo, starost in izdelovalce posameznih kosov. Od izjemnega zbiralca starin, kakršen je bil, bi to lahko pričakovali. Vsekakor pa se je vodstvo muzeja že takrat zavedalo, da je ta zbirka glasbil v našem prostoru edinstvena, zato so ji pripisovali velik pomen. O tem pričajo tudi ohranjeni dokumenti Muzejskega društva, iz katerih je razvidno, da so skrbeli tudi za dopolnitev zbirke.¹

Pomembnosti zbirke so se ptujski muzealci sicer vseskozi zavedali, vendar so mnogo premalo storili, da bi jo ustrezno raziskovali in prezentirali. Prvi, ki si je fond glasbil strokovno ogledal in svoja spoznanja tudi opisal ter objavil, je bil glasbenik Hinko Druzovič. Članek o tem je objavil v Kroniki slovenskih mest leta 1938. Zaenkrat nam ni znano, da bi se avtor z raziskovanjem instrumentov temeljiteje ukvarjal in v tem verjetno tiči vzrok, da so eksponati mnogokrat napačno predstavljani in datirani.

V naslednjih dveh desetletjih so bila glasbila spet bolj ali manj prepuščena sama sebi. Zanimanje zanje je ponovno oživil profesor Drago Hasl, ki je leta 1959 pripravil novo postavitev zbirke. Profesor Hasl, ki ni bil kustos muzejske zbirke, je sicer dopolnil naše vedenje o starih glasbilih, vendar se je temeljiteje ukvarjal z ljudskimi instrumenti. Zanimala so ga predvsem glasbila iz ptujske okolice in prav njim je posvečal največ pozornosti.² Njegova velika zasluga je tudi v načrtnem zbiranju ljudskih glasbil, ki jih je pridobil za naš muzej in tako obogatil fond s precejšnjim številom eksponatov.

Po letu 1965 je zbirka spet ostala brez strokovnega varuha; nekaj let je zanjo skrbela kustodinja Marija Mirković, nato pa dr. Štefka Cobljeva. V tem času so fond nekajkrat preselili in spreminjali postavitev, vendar za raziskovalno delo žal ni bilo primerne strokovnjaka.

Sele po letu 1981, ko je skrb nad glasbeno zbirko prevzela Marjeta Ciglencečki, kustodi-

nja za kulturno zgodovino, je zbirka ponovno oživila. V tem obdobju je muzej pridobil nove eksponate, zbirka je dobila skrbnejšega varuha in rojena je bila ideja o načrtnem restavriranju instrumentov, ki so desetletja sicer krasili zbirko, njihovo glavno poslanstvo pa je ostajalo nemo. Ob uspešnih restavratorskih posegih so odkrivali tudi dragocene podatke za raziskovanje posameznih instrumentov. Smelo zastavljeni program je v letu 1988 obrodil tudi druge sadove: glasbena zbirka je dobila svojega kustosa.

Kot kustodinja glasbene zbirke ptujskega muzeja se v tem članku omejujem le na nova spoznanja o glasbilih, ki so bila odkrita z restavratorskimi posegi po letu 1987 in na tista, ki so plod raziskovalnega dela v zadnjih dveh letih, odkar sem zbirko prevzela.

Skromna bera strokovnih tekstov, ki predstavljajo našo glasbeno zbirko, me je postavila v položaj, ko je bilo potrebno začeti skorajda znova. Odpirajo se številna vprašanja, odgovori nanje pa so zapleteni in mnogokrat preuranjeni. V množici odprtih področij sem izbrala le tista, ki so po moji presoji bila najmanj ali površno obravnavana: to so tako imenovana salonska glasbila, nekoliko podrobneje pa predstavljam osnovna spoznanja o instrumentih s tipkami.

Ptujski muzej hrani primerke najpomembnejših instrumentov, ki so bili predhodniki sodobnega klavirja: klavikord, spinet ter klavirje različnih oblik in mehanik. V zadnjih desetih letih smo v muzejsko zbirko pridobili največ klavirjev, ki sedaj omogočajo kronološki prikaz razvoja tega instrumenta od konca 18. pa tja do prve četrtine 20. stoletja.

Klavikord je najstarejše strunarsko glasbilo s tipkami, ki so ga najverjetneje razvili v drugi polovici 14. stoletja v Italiji in sicer iz monokorda.³ Pravo redkost na Slovenskem predstavlja muzejski klavikord, o katerem smo jasnejšo podobo dobili prav po restavratorskih posegih v letu 1988. Restavriran je bil v delavnici ing. Borisa Horvata v Ljubljani, ki se ukvarja z restavriranjem in izdelovanjem klavikordov, spinetov in čembal. Instrument je bil v dokaj zanemarjenem stanju, saj ga je skozi desetletja uničevala pretirana vlaga. Mojster je glasbilo popravil, mu vrnil zvok ter ga usposobil za koncertno življenje. Po obliki in funkciji je klavikord glasbilo za hišno muziciranje – postavljali so ga kar na mizo, v uporabi pa je bil od 15. do 18. stoletja. Nanj so običajno igrale ženske, primeren pa je bil tudi za organiste, saj jim je služil za vajo. Naš

primerki sodi v tako imenovani tip vezanega klavikorda, ki so ga izdelovali že v začetku 17. stoletja, najverjetneje pa je bil izdelan v prvi polovici 18. stoletja. Za njegovo mehaniko je značilno, da ton proizvaja metalna ploščica – tangenta, ki udari po struni ter z mestom udarca določi dolžino strune in s tem višino tona. Po isti struni, vendar na različnih mestih, udarjajo vzvodi dveh ali treh tipk in od tod tudi naziv vezani klavikord. Žal pa tudi po restavratorskih posegih ne vemo, kdo je instrument izdelal, saj se mojster nanj ni podpisal. Če bi poznali ime, bi lahko smejeje in natančneje opredelili čas nastanka instrumenta ter ovrednotili izdelovalca.

Med predhodnike klavirja sodi tudi čembalo in njegovi različici, spinet in virginal. Spinet, ki je bil v svoji zgodovini sicer instrument 16. in 17. stoletja, je doživel renesanso ob koncu 19. stoletja, ko je glasbeni svet ponovno oživil muziko starih mojstrov, hkrati pa so zanj nastajala tudi sodobna dela. Muzejski primerki sodi v novejši čas: izdelan je bil v znani firmi Neupert Bamberg – Nürnberg v letu 1936.⁴ Instrument ima posebno obliko različno dolgih stranic, na najdaljši pa klaviaturo, kar je za obliko spineta značilno. Nad njo so vzvodi za registre, s katerimi spreminjamo zvok – pri našem glasbilu je to register lutnje. Spinetov zvok je nežen, toda svetel, jasen in bleščeč, kar je posledica zanj značilnega mehanizma: struna zazveni s pomočjo poseb-

Spinet, Neupert Bamberg – Nurenberg, 1936, foto Bine Kovačič, 1991

nega peresca, ki trzne ob struno in jo zaniha. V letu 1988 je bil instrument obnovljen in ponovno usposobljen za koncertiranje.

Zgodovina klavirja s klavinci se sicer pričinja že v začetku 18. stoletja, uveljavil pa se je šele sredi stoletja, ko je zaradi bogatejšega zvoka in tehničnih prvin začel izpodrinjati klavikord, čembalo in njima sorodne instrumente.

Pri nas hranimo klavirje, ki predstavljajo kronološki razvoj tega instrumenta. Z raziskovanjem njihovih značilnosti smo se začeli ukvarjati šele pred dobrim letom, vendar so prvi rezultati presenetljivi: hranimo eksponate, ki so jih izdelali priznani izdelovalci z Dunaja in iz Gradca v času avstro-ogrske monarhije.

Najstarejši med njimi je klavir s klavinci (Hammerflügel) graškega izdelovalca Karla Benedickta, ki ga uvrščamo v obdobje okrog leta 1785. To je tip tako imenovanega krilnega klavirja plitkega ohišja na treh nogah (prvotno je stal na štirih nogah) štirioglate oblike, ki se navzdol zožujejo. Obseg klaviature zajema komaj pet oktav: tipke diatonične lestvice so prevlečene s temnimi ploščicami iz palisandra, poltonske nad njimi pa je krasila slovnovina, ki žal ni ohranjena. Nad klaviaturo je ohišje lepo intarzirano s tipičnim klasicističnim vzorcem, v sredi pa je pritrjena bela ovalna emajlirana ploščica s signaturo (Karl Benedickt /Instrumentenmacher/ In Gratz).

Klavir s klavinci, Karl Benedickt, Graz, okrog 1785, foto Bine Kovačič, 1991

Serijska številka, ki je običajno na resonančnem dnu, žal ni vtisnjena. Mehanizem je vpet na leseno ogrodje in ima preprosto odbojno mehaniko, ki še nima sposobnosti hitrega ponavljanja istega tona, saj se klavirce takoj po udarcu vrne v prvotni položaj. Preprostost mehanike je izražena tudi s pedalom, ki ga pianist uporablja s kolenskim vzvodom in ima vlogo podaljševanja strunskega zvena. Opisana mehanika omogoča avtentično izvajanje baročnih in klasicističnih skladb, zato za ta instrument pogosto slišimo oznako »Mozart klavir«.

Kvadratni klavir (Tafelklavier) Casparja Katholniga je nastal na Dunaju med leti 1810 do 1815 in prav tako predstavlja preprostejšo dunajsko odbojno mehaniko, ki je v začetku 19. stoletja že zahtevala izpopolnitve, da bi zadovoljevala potrebe in želje skladateljev ter pianistov. Njegovo ohišje je že furnirano, brez dodatnih okraskov in na štirih ravnih oglatih nogah. Klaviatura ima obseg petih oktav z dodano kvinto, kar ustreza modelom iz obdobja od leta 1797 do 1813.⁶ Tipke so tudi pri tem modelu še vedno temne, poltonske pa iz slovinine. Signatura je označena na beli ovalni emajlirani ploščici nad klaviaturo (Caspar Katholnig/Burger/in Wien).

Njegova posebnost ni le v zunanosti, specifična je tudi mehanika: strune, ki so vpete na lesen okvir, so postavljene prečno na klaviaturo in ne pravokotno, kakor bi morda pričakovali, zato klavirca nanje udarjajo s prečnim udarcem, kar seveda povzroča nekoliko nenavaden zvok. Instrument je imel že pedal z nožnim vzvodom, ki pa v celoti ni ohranjen.⁷ Na žalost pa temu klavirju manjka precej vitalnih delov, tako da je odločitev o morebitnem restavriranju mehanike precej vprašljiva.

Johann Krämer je prav tako dunajski mojster. O njegovem življenju vemo bore malo, s svojim delom pa se je vpisal med pomembnejše izdelovalce klavirjev, saj je bistveno izboljšal mehanizem. Na uglasovalno desko (stimmstock) je namestil medeninast mostič, kar je omogočalo trdnejšo napetost strun in s tem tudi zanesljivejšo uglasitev. Izboljšave je predstavil na obrtni razstavi na Dunaju leta 1839 in si s tem pridobil poseben status med izdelovalci klavirjev.

Klavir, ki ga hranimo v ptujskem muzeju, je iz obdobja med leti 1820 do 1825. Ima obliko krilnega klavirja (Flügel), ki z nekaterimi elementi sodi v empir, vendar stilno ni dovolj enovit, da bi ga uvrščali med vrhunske izdelke. Morda je bilo ohišje kasneje spremenjeno, pa mizarju ni najbolje uspelo posnemati oblik dvajsetih let 19. stoletja. Instrument ima nekaj posebnosti: obseg tastature je razširjen že na šest oktav, tipke pa so obarvane tako, kakor je to v navadi še danes. Mehanika, ki je sicer še vedno dunajska, je že izpopolnjena in ima močnejši mehanizem kakor Benedicktov in

Krilni klavir, Johann Krämer, Wien, okrog leta 1820 do 1825, foto Bine Kovačič, 1991

Katholnigov klavir. Največjo posebnost pa predstavljajo pedali; ta instrument jih ima namreč kar šest. Njihovo delovanje lahko pojasnimo le deloma, ker so ohranjeni le deli mehanizma. Dovolj očitna pa je razvrstitev pedalov na štiri različne funkcije: forte pedal – za dvigovanje dušilca v basovski legi, forte pedal – za dvigovanje dušilca v sopranski oziroma diskantni legi, piano pedal – potisne med strune usnjeni trak in s tem zaduši zven, ter fagot pedal – potisne med strune svileni papiranti trak in s tem spremeni barvo zvoka. Z nadaljnjimi raziskavami bomo verjetno pojasnili tudi delovanje preostalih dveh pedalov. Instrumenti s tolikimi nožnimi pedali so se izdelovali predvsem v prvi četrtini 19. stoletja.

Naslednjo razvojno stopničko predstavlja klavir Johanna Ehrenreicha z Dunaja, ki je nastal okrog leta 1830. Ohišje je tipično bidermajersko z nekaterimi nejasnimi potezami, zato zunanost deluje nekoliko okorno. Postavljeno je na lepe okroglo stružene noge z medeninastimi kolesci, dolžina ohišja pa je glede na celoto precej kratka. Morda je bil instrument kdaj kasneje nestrokovno skrajšan, kar je pokvarilo celoten videz glasbila. Tudi v mehaniki so vidne določene izboljšave, vendar so opazni sledovi popravil in dodatkov iz kasnejše dobe. Obseg klaviature je šest oktav in signatura je še vedno označena na porcelanasti ovalni ploščici. Novost predstavljajo polžasto

zaviti postavki za sveče ob notnem stojalu. Instrument je precej dotrajan in skorajda neprimeren za zahtevne restavratorske posege.

Kronološkemu razvoju sledi biser naše zbirke klavirjev, to je izdelek Dunajčana Ignaza Bösendorferja, ki nosi napis dobitnika zlate medalje z obrtne razstave leta 1839 na Dunaju. Omenjeni napis nam pove, da je bil ta model nagrajen in so ga verjetno izdelovali kar nekaj let. Ker serijska številka ni označena, lahko le predvidevamo, da je naš instrument nastal okrog leta 1840, mlajši pa zagotovo ni.

Delavnica Ignaza Bösendorferja je nastala v letu 1828 in je do današnjih dni ohranila vrhunsko kvaliteto.⁸ Odlična zunanost naše ga klavirja, ki jo označuje bidermajerska oblika ohišja, je dopolnitev zelo izpopolnjeni mehaniki. Označujemo jo kot »pozno«⁸ dunajsko mehaniko, saj se že približuje trendu hitrega ponavljanja istega tona. Vpeto je v lesen okvir brez dodanih metalnih delov. Obseg je razširjen na šest oktav z dodano kvinto, mojster pa je uporabil odličen material. Klavir bo po restavriranju usposobljen za izvajanje klavirske literature poznega klasicizma in romantike, saj mu bodo restavratorski posegi ohranili barvo zvoka in višino intonacije.

Le nekaj let mlajši je klavir Johanna Michaela Schweighoferja z Dunaja (okrog 1845). Njegove instrumente odlikujejo krasen ton, odličen in trpežen mehanizem ter zelo solidno ohišje. Za svoje delo je leta 1845 – prav tako na Dunaju – prejel zlato medaljo. Delavnico Schweighoferjevih je ustanovil že oče Michael, žal pa je po smrti sina Johanna Michaela leta 1852 prenehala z delovanjem.

V drugo polovico 19. stoletja uvrščamo kar nekaj eksponatov te vrste, najimenoitnejši med njimi pa je gotovo klavir firme Johann Baptist Streicher & Sohn z Dunaja. Zelo natančni napisi na resonančni deski, kar je sicer redko, nam povedo, da je instrument nastal v letu 1870. Ima obliko koncertnega klavirja z močnim ohišjem in stoji na treh močnih šestrokotnih nogah, ki se navzdol proti kolescem zožujejo. Okvir, na katerega so vpete strune, je že okrepljen z litim železom, kar je omogočalo večjo napetost strun in s tem tudi boljšo uglasitev.⁹ Obseg klaviature zajema sedem oktav. Pedal je oblikovan kot lira, ki postane običajna oblika in ima le dva vzvoda: piano pedal za dušenje zvoka s premikanjem klaviature ter forte pedal, ki ima funkcijo dvigovanja letvice z dušilci. Družina Streicher je izdelovala klavirje od leta 1796 pa tja do 1896. in je bila vseskozi vodilna med dunajskimi izdelovalci.

V dvajseto stoletje pa naša zbirka zaenkrat sega le z enim klavirjem: to je instrument firme R. Gors & Kallmann iz Berlina. Ustanovljena je bila v letu 1877, njeno delovanje pa lahko spremljamo do leta 1974, ko postanejo

podatki o njenem nasledstvu nepopolni. Instrument, ki je v muzejski lasti, je iz leta 1918 in ima obliko koncertnega klavirja z angleško repeticijsko mehaniko, ki je danes pri vseh izdelovalcih klavirjev običajna. Tovrstna mehanika se je začela razvijati že v prvi polovici 19. stoletja, dokončno pa so jo izdelovalci sprejeli šele na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V letu 1990 je bil instrument restavriran v delavnici Marka Pavliniča v Zagrebu, kar je glasbilo povrnilo vse vitalne funkcije za javno prezentiranje.

Nadaljnje temeljite raziskave bodo prinesle nova spoznanja in vrednotenje ptujskih instrumentov s tipkami. Že danes pa lahko z zanesljivostjo trdimo, da hranimo vsebinsko bogato zbirko, saj so izdelovalci posameznih eksponatov znani mojstri svoje obrti. Primerjava našega fonda z muzejskimi zbirkami instrumentov na Dunaju in v Grazu je potrdila nova spoznanja o kvaliteti ptujskih muzejskih glasbil.

OPOMBE

1. Zgodovinski arhiv Ptuj, fond Muzejsko društvo. Iz zapisnikov muzejskega društva lahko razberemo, katere instrumente je društvo kupilo. — 2. Ptujski zbornik IV, Založba Obzorja Maribor 1975, Drago Hasl: Haloška žvegla, str. 383-389. — 3. Monokord je od grške antike do srednjega veka naprej glasbilo z eno struno; pravzaprav je to naprava za ugotavljanje strunskih dolžin in nihajnega razmerja intervalov. Instrument z več strunami je polikord, ki je že zgodnja oblika klavirkorda. — 4. Firma Neupert je bila ustanovljena leta 1868 v Bambergu v Nemčiji in se je specializirala za izdelovanje klavirjev ter instrumentov, ki sodijo v družino čembal. Danes jo poznamo predvsem po izdelovanju odličnih čembal. — 5. Helmut Ottner: Der Wiener Instrumentenbau 1815-1833, Tutzing 1977, str. 81. Casper Katholnig je bil rojen leta 1763 v Beljaku, umrl pa je na Dunaju, 9. marca 1829. Leta 1801 si je na Dunaju pridobil tudi meščanske pravice kot izdelovalec klavirjev. — 6. Curt Sacks: Handbuch der Musikinstrumentenkunde, Leipzig 1930, str. 151. — 7. Pedal je prišel v uporabo najprej kot pedal s kolenskim vzvodom – leta 1770 in je imel funkcijo dviganja dušilcev, s čimer se podaljša zvenenje strun. Leta 1783 so v znani delavnici Erard v Parizu izdelali mehanizem za pedal na nožni vzvod: sprva je imel funkcijo dviganja dušilcev, kmalu pa so prišli v uporabo tudi pedali za utišanje tona ter spreminjanje barve zvena. Nožni pedal zaradi njegove oblike imenujemo kratko kar lira pedal. — 8. Ignaz Bösendorfer (1794-1859) se je obrti izučil pri slovitem izdelovalcu klavirjev Josefu Brodmannu. Leta 1839 je I. Bösendorfer na obrtni razstavi na Dunaju dobil častni naziv odličnega izdelovalca (k.k. Hof und Kammer Pianovertigers), po njegovi smrti pa je firmo prevzel sin Ludwig, ki je prav tako dobitnik številnih priznanj. — 9. Današnji klavirji imajo mehaniko vpeto v jeklen okvir, ki prenese napetost strun do 20 ton.